

Szalai Anna

EÖTVÖS JÓZSEF ÜVEGES JANCSIJA

Eötvös József egyike volt az elsőnek, akik szót emeltek a magyarországi zsidók emancipációja érdekében. 1840-ben a Budapesti Szemle hasábjain jelent meg A zsidók emancipációja című esszéje. Ezzel egy időben a főrendi táblán beszédet mondott A zsidók polgárosításáról. Pályája második felében pedig fontos szerepe volt az 1867-es emancipációs törvény létrejöttében. Minderről fiának írt levelében ő maga is beszámol:

“Tegnap ment át a zsidó-emancipáció a főrendeknél. Csak négyen szavaztak ellene, a többi nagyúr hatalmasan szónokolt az egyenlőség mellett. Én 1840-ben tartottam nagy beszédet ez ügyben, mely akkor méltóságos kollégáim között nagy botrányt okozott. 1842-ben írtam az emancipáció mellett, mi természetesen még nagyobb skandallumot okozott, és azért ez alkalommal hallgattam. Valószínűleg akkor jobb lett volna, ha hallgatok, s most, ha szólok s diadalmi zajt ütök, hogy azon elvek, melyeket én mondtam ki először, az egész ország által elfogadtattak. Barátaim tanácsolták ezt, de elhagytam. Először azért, mert nem fér össze nézeteimmel, hogy nagy kérdések közé parányi személyemet vegyítsem; másodsor, mert igen nevetségesnek tartanám, ha azt, mit végre is csak a mindig terjedő világosság s a közvélemény hatalma vitt véghez, magamnak tulajdonítanám.

Úgyis az egész szavazat nem meggyőződésnek eredménye, hanem csak azon félelemnek, mely urainkat megszállta, hogy a közvélemény által ne tartassanak annak, miknek őket jobb ismerőseik tartják: obskuráns, mindenben hátramaradt úriembereknek. Nem volt semmi kedvem, hogy a diszkusszióban részt vegyek, s így a beszéd, melyet azon esetre készíték, ha valaki a törvényt ellenezné, kárba vészett. Én a politikában valóságos Zukunft-muzsikusz vagyok, ki egész életemen át oly dallamokat énekeltem, melyeket húsz évvel később minden

susztergyerek füttyöl, de melyeket akkor senki érteni nem akart.”

A személyes vallomás hangján szól az esszé bevezetőjében, az Eötvös-irodalomban gyakorta idézett sorokban is: “Ifjúságom első éveitől szívem feldobogott minden elnyomás ellen; gyűlöltem a zsarnokságot, inkább belső ösztönömet követve, mint mert a szabadság áldásairól még okok meggyőzően, s innen van, hogy a zsidók polgárosításának kérdése, még minekelőtte az hazánkban szőnyegre került, már egész figyelmemet magára voná.”

Ez az érzelmekkel telített hangvétel jellemzi mindvégig a zsidók helyzetével foglalkozó Eötvös-írásokat. A politikus-közíró és a szépíró Eötvös műveire egyaránt jellemző, hogy a társadalmi-politikai-elméleti kérdést – esszében és regényben – az egyén, a személyes sors oldaláról világítja meg. Ez a megközelítés teszi lehetővé A zsidók emancipációja és A falu jegyzője szövegrészleteinek összehasonlító elemzését.

“A falu jegyzője” fogadtatása – 1845 márciusában jelent meg Eötvös regényének, A falu jegyzőjének első füzeté. Már az első füzetet fogadó kritika, Kelmenfy írása, felhívta az olvasók figyelmét két lényeges szempontra: a regény a kor visszasságait tükrözi; a “kitűzött nemes iránnyal bíró” művektől az állapotok jobbra fordulását várja kritikus és közönség. A “magas ügyekbe” való avatkozás – folytatja a kritikus – Eötvös regényében társul a művészi értékekkel, ellentétben azokkal a művekkel, melyek a külső formáknak csak üres utánzói. A regény további füzetének megjelenését követő kritikák a regény magyar jellegét hangsúlyozták, a való életet fedezték fel a műben, és a korszak jó regényeinek legjobbjai közé sorolták. Több kritikában visszatért az a megjegyzés, hogy Eötvös, követve a korabeli divatot, többek között a francia irodalom példáját, a szegények, szerencsétlenek, elesettek, sőt a bűnösök és bűnözők iránt ébreszt rokonszenvet, a rútban is megláttatja a szépet, a társadalom alsó rétegeinek juttatja a főszerepet és kedvezőbb színben tünteti fel őket, mint a regény magasabb társadalmi állású szereplőit.

Eötvös már a harmadik füzet megjelenése után válaszolt a kritikákra. Íróként sem feledkezik meg a politikusról – írta –, nincs olyan művészi dicsőség, melynek kedvéért lemondana arról, hogy regényével a “honfitársai legnagyobb részét” terhelő visszaélések megszüntetéséhez járuljon hozzá, hiszen ebben látja műve jutalmazását. Dessewffy Emil szerkesztői jegyzete szerint a regényirodalom az eszmék anarchiájának visszhangjává vált, és így nem várható, hogy az erkölcsökre jó hatással legyen. Egyesek sokat várnak ugyan a politikai regényektől, de e műfaj hatása – szerinte – még nem világos.

Ezeknek az észrevételeknek a nyomában bontakozott ki a lapokban az “irányköltészet”-ről szóló vita. A kritikusok a politikai szempontok és a művészi értékek összeegyeztethetőségének kérdését boncolgatták. Üdvözölték a tényt, hogy a magyar irodalomban megjelent az első irányregény, amely a hibákat szeretné orvosolni, elfogadták ugyan, hogy az író az irányregénnyel használni akar, de megkívánták, hogy mindez ne a művészet rovására történjék. Henszlmann Imre ugyan dicsérte Eötvös művészi erényeit, mégis úgy ítélte meg, hogy ártott a regénynek a túlzott politikai irányultság. Néhány évvel később Pulszky kritikája pedig egyértelműen kimondta: “Az irányköltészet nem költészet többé.” Ezt a megállapítást formaharcnak nevezte egy névtelen kritikus, és úgy vélekedett: “aki munkáiban a költői leírás és művészi formán kívül még egyéb célt magának ki nem tűz, nem érdemli, hogy művésznek

tartassék”. Eötvös irányregénye közelebb vitte az irodalmat az élethez, alig van, aki több új eszmével gazdagította volna a magyar irodalmat. A költészet mindig “íránnal bír” – mondja egy másik kritikus –, “ha a természetnek művészi másolata s az életnek szellemtükre akar lenni”.

A regény és Eötvös szépírói munkássága a továbbiakban is foglalkoztatta az irodalomtörténet-írást. Mivel az irányregényt a későbbiekben már elfogadott irodalmi műfajnak tekintették, a művel foglalkozó írások már nem választották külön A falu jegyzője aktuális politikai tartalmát és a regény művészi értékét. A korszak kimagasló alkotásának tartották még azok is, akik a regénnyel kapcsolatos kritikai észrevételeiket sem hallgatták el.

Figyelemre méltó, hogy sem a korabeli kritika, sem a későbbi Eötvös-irodalom nem szentelt különösebb figyelmet a regény zsidó szereplőjének, Üveges Jancsinak. Mellékesen utalnak csak arra, hogy alakja A zsidók emancipációja című programcikk gondolatainak regénybeli megfogalmazása, máskor példaként említik az üveges zsidót: a minden társadalmi hitványságot bíráló regény Üveges Jancsi alakján keresztül a zsidóüldözés ellen is szót emel.

Szinnyei Ferenc Üveges Jancsi alakjában csak a visszataszító vonásokra figyelt fel. Schufferle Mórchoz, Nagy Ignác Magyar titkok című regényének főhőiséhez hasonlította: “A züllött, gonosz üveges zsidó, kinek süllyedéséért természetesen a magyar társadalom felelős, Sue-féle gonosztevő.” Az Eötvössel foglalkozó zsidó irodalomtörténészek elsősorban A zsidók emancipációja című esszét értékelték, és politikusi pályájának a zsidósághoz fűződő eseményeire emlékeztettek. Ferenczi Zoltán volt az első, aki felfigyelt arra, hogy A falu jegyzőjében és különösen Üveges Jancsi alakjában visszatérnek Eötvös korábbi értekezésének gondolatai és annak érzelmi telítettsége. Később Heller Bernát az egyetlen a zsidó irodalomtörténészek közül, aki röviden, de foglalkozott Üveges Jancsival: az üveges zsidó alakja a zsidóság képviselője Eötvös regényében és “az elméleti tanulmányoknak költői illusztrációja”. Eötvös későbbi monográfusa, Sőtér István A falu jegyzője elemzésekor csak megemlíti, hogy Üveges Jancsi “sorsában, helyzetében Eötvös továbbszövi az emancipációról szóló tanulmányának érvelését”. A regény Eötvös reformprogramjának minden tételére kiterjed, az üveges zsidó alakján keresztül a zsidók emancipációjának kérdésére is. A zsidók emancipációja című tanulmányról a monográfia méreteihez képest csak mellékesen, néhány sorban tesz említést. Fenyő István Eötvösről szólva úgy látta, hogy Üveges Jancsit csak a jellemében bekövetkezett változás során értékeli az író: “Az ugyancsak kirekesztett és ezáltal bűnre kényszerített üveges zsidót is, megtérése kapcsán, sokkal többre tartja, mint a nemesi kompánia percmemberkét.”

(Az üveges zsidó) – A reformkori próza legismertebb zsidó szereplője Üveges Jancsi. Eötvös regényében fontos helye van, nemcsak a regény cselekményének “detektív szálában” neki juttatott szerep miatt, hanem azért is, mert a sokrétű alakhoz, ambivalens jellemhez és a történetben játszott negatív szerepéhez kapcsolódó szövegrészekben Eötvös visszatér elméleti tanulmányának gondolataihoz, ismétli, folytatja és kiegészíti azokat új szövegkörnyezetben.

Szokatlan írói módszerhez folyamodik Eötvös. A társadalom által igaztalanul megvetett és üldözött zsidók sorsa iránti rokonszenvet egy külsejében visszataszító és jellemében ellenszenves, sőt erkölcstelen vonásokat hordozó, mindvégig ambivalens módon bemutatott figurán keresztül kívánja felkelteni.

Üveges Jancsi foglalkozásáról nyerte nevét, az író szólítja így, de a regény szereplői egyszerűen és egyértelműen csak "zsidó"-ként emlegetik. Amikor első alkalommal megjelenik a regényben, az olvasó nem találkozik vele, csak "keleti" kiejtését hallja egy másik szereplő. Hamarosan ismét felbukkan, váratlanul jelenik meg Tengelyi házában, és megijeszti a jegyző lányát, Vilmát és barátnőjét, Etelkát, akik éppen esti baráti beszélgetésben merülnek el. Belépése és külső megjelenése rosszat jósol nekik. A szöveg szerint "idegen zsidó" lép a szobába, aki már az első mondatban, mellyel köszönti a lányokat, ugyanazt a szót használja és ugyanazzal a kiejtéssel, amit már korábban hallottunk tőle. Két szoba között, az ajtóban áll, megfelelő helyen és helyzetben ahhoz, hogy az író részletesen leírja alakját. Kezében piszkos kalapját gyűrögeti. Bár gyenge testalkatúnak látszik, és fegyver sincs nála, akár a legbátrabbak számára is kellemetlen benyomást tesz – írja Eötvös. Üveges Jancsi egyike volt a legcsúnyább teremtetéseknek. Nagy feje túl nehéznek látszott gyenge teste számára, arca himlőhelyes, vörös haja a homlokába lóg, vörös szakállá mocskos, egyik szemén nagy fekete tapasz, a másiknak tekintete állandóan körbe figyel. Kopott bársonynadrágot visel, sárga mellényt, rövid szürke köpenyt. Jelenléte megvetést ébreszt környezetében. Bár félénken viselkedik, a jegyző lányában mégis félelmet ébreszt. Úgy érzi, a zsidó, aki Tengelyit keresi, kémkedni érkezett a házukba, bár nem érti, mi célból. A két lány végül kitessékeli a házból Üveges Jancsit.

A zsidót már első megjelenésekor különféle tulajdonságokkal jellemzi az író: csalárd és nevetséges, tolakodó és megalázkodó, félszeg és zavarodott, ugyanakkor titokban vizsgálódik. Bemutatása előkészíti negatív és kétértelmű szerepét a cselekményben.

Amikor Vilma és Etelka magukra maradnak, megállapítják róla: "ez ember, úgy látszik, minden, amire éppen használni akarják". Amikor Tengelyi hazatér, nyugtalan lányokat talál otthon. Elmondja nekik, hogy a házuk előtt találkozott a zsidóval, és a történetet is, amit hallott tőle.

A zsidó a kastélyban dolgozott, és a nemesek, akik a tisztújítást megelőző gyűlésen voltak ott, összes üvegét összetörték. Mivel ő nem nevetett velük a tréfán, ráadásul még meg is verték.

A jegyző reménytelen hangon teszi hozzá a történethez: "A dolog kicsiség [...] hány embert nem vernek meg tisztújítások alkalmával, főképp zsidókat, csak már azért is, hogy az új tisztviselőknél panaszkodva mindjárt meggyőződjenek, hogy reájok nézve minden a réginél maradt."

Amikor a zsidó már távozott, és riasztó külseje, visszataszító viselkedése már nem befolyásolja a jelenlevőket, viselkedésük megváltozik. A zsidó jelenléte megvetést ébresztett bennük, miután távozott, a regény szereplői kifejezésre juttatják azokat az érzéseket, melyeket Eötvös szeretne olvasóiban felébreszteni. Vilma elborzadva hallgatja a zsidó esetét, apja viszont keserű, de a realitásra utaló szavakkal fejezi be a beszélgetést: "mi volna a magyar szabadsága, ha még egy zsidó üvegét sem volna szabad megvernie".

A következő jelenetben, amikor az olvasó ismét találkozik a zsidóval, Üveges Jancsi Cifrával, a zsvánnyal beszélget titokban arról, hogyan lopják el az alispán feleségének, Rétynének a megbízásából Tengelyi iratait. A beszélgetésből megtudjuk, hogy a zsidó megszerezte annak a ládának a kulcsát, melyben a jegyző iratait őrzi. Ebben a jelenetben két gátlástalan bűnöző beszélget, akik pénz reményében semmitől sem riadnak vissza. A zsidó, a társadalom

legmegvetettebb alakja, még a zsványánál is sötétebb színekkel van lefestve.

Az iratok elrablása nem egészen úgy sikerül, ahogy kitervelték. Ezen az estén a történet valamennyi fontos hőse a jegyző háza körül tartózkodik. Viola is, aki a történet egyik főhőse lesz, és sorsa ettől kezdve szorosan összefonódik a zsidó sorsával. Amikor Üveges Jancsi a ládából ellopott iratokkal kilép a jegyző házából, Viola kiragadja kezéből azokat. Csak később tudja meg, hogy Tengelyi számára, akit mindenkinél jobban becsül, tragikusan sorsdöntő ezen írások elvesztése. Csak később érti meg azt is, hogy őt vádolják a rablással. A statáriális bíróság előtt a zsidó és Cifra Viola ellen vall. Violát egy barátja szökteti meg a börtönből, és ekkor, ismét Tengelyi iránti tiszteletből, visszarabolja a jegyző iratait Macskaházytól, akit ekkor önvédelemből meggyilkol. Viola elbujdosik és helyette a zsidót és a jegyzőt vádolják a gyilkossággal.

Üveges Jancsi ismét bírái elé kerül. Ez alkalommal nem tanú, hanem vádlott. Ártatlan ugyan az elkövetett bűnben, de nem a szándékban. Rétyné őt bízta meg a gyilkossággal, a véletlen műve csak hogy Viola megelőzte őt. A zsidót bebörtönzik, a börtönben megbetegszik, és élete utolsó óráiban felébred lelkiismerete.

Viola regénye A falu jegyzőjében szorosan összefonódik Üveges Jancsi regényével. Mivel segíteni akar az ártatlan Tengelyinek, a cselekmény valamennyi fordulópontján beleütközik a zsidóba, aki Rétyné eszköze, a Tengelyi ellen forralt cselszövésben bűntársa.

Eötvös nem véletlenül állítja egymással szembe és egymással párhuzamba a zsidót és Violát. Mindketten a társadalom kivetettjei, mindkettejük sorsában a társadalmi igazságtalanság egyéni sorsot megrontó hatására kíván figyelmetteni Eötvös. A környezet külső erői uralkodnak felettük. De a társadalombírálaton kívül más cél is vezette az író. Violával és Üveges Jancsival Eötvös két jellemző fejlődési folyamatot ábrázol. Egyikük, a zsidó, ellenállás nélkül tűri, hogy az események magukkal sodorják. A történet végéig vállalja, hogy Rétyné mellett bűntárs és számára eszköz legyen, nem gondol sem az aljas céllal, sem a következményekkel. A lelkiismeret vagy emberség legkisebb jelét sem fedezhetni fel benne. Nem törődik azzal, hogy azoktól függ, akik uralkodnak rajta, és hogy ő maga is ártatlanokat sodor veszélybe. Az események az ő közreműködésével továbbgördülnek, és magával sodor másokat is az elfogadott társadalmi határokon kívülre, a bíraskodás mezejére, ahol bűnösökként ítéleznek felettük. Az ábrázolás hangsúlyozza, hogy Üveges Jancsi már korábban is áldozat volt, és emiatt sodródik a bűnbe, de mindez nem mentség. Gyenge jelleméből hiányoznak az emberi érzések, emiatt válik áldozattá, és emiatt válnak miatta mások áldozattá. A történet végéig, a jellemében bekövetkező fordulópontig, nincs alakjában egyetlen pozitív vonás sem, és mégis, a cselekmény során mindvégig érződik az író együttlérő rokonszenve a zsidó sorsa iránt.

Vele szemben Viola a társadalmi igazságtalanságnak olyan áldozata, aki nincs kibékülve sorsával. Bár nem képes arra, hogy sorsát jobbra fordítsa, de segít másoknak abban, hogy ne váljanak, hozzá hasonlóan, a körülmények áldozataivá. Szerencsétlen, könyörületre érdemes, és sorsa együttérzést ébreszt az olvasóban. Igazi áldozat, egyértelműen pozitív hős, aki reménytelen helyzetében is megőrzi emberségét és tiszta lelkiismeretét.

(A zsidó bírái előtt) – A rögtönítélő törvényszék előtt Üveges Jancsi hamis vallomást tesz Viola

ellen. A jelenetet, amikor Üveges Jancsi tanúként jelenik meg a bíróság előtt, nem ábrázolja Eötvös, csak beszámol arról a benyomásról, melyet vallomása a törvényszék tagjaira tett. Egyikük borzadva gondol vissza a zsidó esküjére, melyben szó esik Nathan és Abiran esetéről is, és melyben a zsidó megátkozza önmagát.

Egyedülálló példa, hogy a zsidó eskü szerepet kap szépirodalmi műben. Az eskü elmondása a törvény értelmében még ekkor is kötelező volt abban az esetben, ha keresztény perében zsidó tanúskodott. Ennek a gyakorlatnak regénybe való beleszövése nemcsak e történeti tény hangsúlyozása miatt érdemel figyelmet. A regénynek ennek a jelenetében Üveges Jancsi hamis tanúskodása negatív példa a zsidók ellen, igazolja erkölcstelenségüket és azt az elterjedt feltevést, hogy törvényeik felmentik őket hamis tanúskodás esetén is. Erről beszél Eötvös

A zsidók emancipációjában, amikor az emancipációt ellenzők érvei között felsorolja: “fortély, mentség s kétértelműség szabad, valahányszor a szükség kívánja”, az eskünek nincs ereje, ha “a száj és szív tökéletesen egyet nem ért”, kizárólag az az eskü kötelez, “mely egészen hibátlan Tórára tétetett le”. A falu jegyzője üveges zsidója egy olyan jelenetben mondja el az esküt, melynek ábrázolására nem kerül sor. Ez a tény azért fontos, mert a jegyző iratainak elablálásán kívül nincs a regényben egyetlen jelenet sem, melynek során az olvasó tanúja lehetne Üveges Jancsi aljasságának, erkölcstelenségének, bűnös voltának.

Amikor Üveges Jancsi másodszor kerül bíróság elé, ártatlanul vádolják gyilkossággal. Az erőszakos vallatás ellenére a zsidó mindvégig tagad. Ez az első alkalom a cselekmény során, amikor ambivalens mivolta jelenlétében kerül bemutatásra. Külseje bűnözőre vall, a gyanúsítással egybehangzóan, a vallatás okozta testi fájdalomtól eltorzult arcán könnycseppek gördülnek alá. Könyörgő hangon fordul vallatójához, később Rétynéhez, akitől védelmet remél, és panaszkodik a kegyetlen vallatásra.

Cáfolja a gyilkosságot, kibúvót keres, amikor térdre borulva bevallja, hogy a gyilkosság színhelyére rablás szándékával érkezett. A zsidó okos volt – írja Eötvös – és nem vádolt rögtön valaki mást. A vizsgálat hatására hajlandó mindent magára vállalni, csak megszabaduljon a kínzásoktól. Az utolsó bizonyíték, amit saját védelmére felhoz, a kés, amit a gyilkosság színhelyén mellette találtak. Ha ő lett volna a gyilkos – mondja –, kése és ő maga is véres lett volna. Az egyik jelenlevő így válaszol neki: a zsidók nagy mesterek. Saját maga megbizonyosodott róla nemrégiben, hogyan tüntetett el egy zsidó egy darab papírról egy hosszú listát, ugyanígy Üveges Jancsi is eltüntethette a késről a vért.

A zsidó szerepének ábrázolásával párhuzamosan Eötvös a bíróság tagjai és a kihallgatott tanúk viselkedésére irányítja az olvasók figyelmét. Üveges Jancsi alakja és a kihallgatási jelenet ezzel kiemelkedik a regény cselekményéből, és az általános társadalmi helyzet példájává válik. Az olvasó sorra értesül a jelenlevők zsidókról alkotott véleményéről. Az egyértelmű ellenszenv mellett Nyúzó a példa arra, hogyan változik a környezet megítélése a zsidókról anyagi helyzetük függvényében. Nyúzó a zsidó nép gazdagabb részére a kor felvilágosult szellemében tekint, de nem eszerint ítéli meg az üveget, aki “egész töredékeny vagyonát hátán hordá, s drágakövet az egy gyémánton kívül, mellyel tábláit vágja, nem bírt [...] senkinek gypját vagy gubicsát meg nem veheté, sőt még a dohánykereskedésben sem vett részt”. Üveges Jancsi kedvezésekre nem számíthatott, őt látva Nyúzó bizonyára nem feledkezett meg arról, hogy

elődei feszítették keresztre az üdvözítőt. A regény szereplői közti viszony érzékeltetése után Eötvös egy költői képpel társadalmi méretűvé tágítja ki a gondolatsort: “Az emancipáció, tagadni nem lehet, hazánkban nagy lépéseket tesz. [...] A zsidóság hazánkban e pillanatban oly hegyhez hasonló, melynek alja még sötét homályban áll, de melynek aranyozott csúcsára nézve a nap már feljött.” De az üveges népének nem ehhez a részéhez tartozott.

A jelenet a regény cselekménye szempontjából is különös fontossággal bír. A történet bonyolítása a csúcspontjára érkezik. A tanúk újabb és újabb meglepő részleteket tárnak fel, a szereplők rejtett tulajdonságai kerülnek felszínre. A cselekmény detektívregény-vonulata tetőpontra jut, a feszültséget még fokozza az előadásmód komikus, ironikus, szatirikus hangvétele. Az első váratlan fordulat, amikor a jegyzőre terelődik a gyilkosság gyanúja, a második, amikor megjelenik a kihallgatáson az alispán felesége. Mindkét fordulat befolyásolja a zsidó helyzetét. Üveges Jancsi remény és kétségbeesés között vergődik, abban bízik, hogy Rétyné majd pártját fogja. Takargatja az igazságot, nem vall Viola ellen, holott tudja, hogy ő volt a gyilkos. Számára érdektelen, hogy ezzel a gyanút Tengelyire tereli.

Üveges Jancsi ábrázolásában kezdettől fogva ambivalens elemek keverednek. Az ábrázolás módja követi Eötvös esszéjének gondolatmenetét és érvelését. Nem hallgatja el a zsidók negatív tulajdonságait, a regény zsidó alakjával még hangsúlyozza is azokat. A külső megjelenéstől a jellembeli adottságokig sorra kerül az üveges zsidó szerepében minden, ami indokoltá teszi a környezet megvetését, a kedvezőtlen ítéletek elterjedését. De Üveges Jancsi figurája több mint az esszé logikai rendjének irodalmi megfogalmazása. A jellemábrázolás a szerint az elv szerint folytatódik, melyet A zsidók emancipációjában Eötvös így fogalmazott meg: “A zsidó nép, mint egy pénz egyik oldala elkopott, de a másik még megtartá hajdani benyomásait, s nem oly nemtelen lehet azon érc, mely ezredeken át mindennek ellentálla.”

A visszataszító külső és a megvetést keltő belső tulajdonságok ábrázolása után, a történet és egyben Üveges Jancsi életének végén, Eötvös ezt a pénzt a másik oldalára fordítja. A gyilkosság vádjával gyanúsított zsidót és a jegyzőt is bebörtönzik. A zsidó sorsa a tömlöc minden rabjának sorsánál rosszabb. Az elhagyatottság minden szenvedését átéli, és emlékei között egyet sem talál, mely megörvendeztethetné.

A cselekmény során ez az első alkalom, amikor Eötvös a zsidót egyes emberként mutatja be: “ez élettörténete” – írja. Konkrét személynek, a regény egyik központi alakjának történetét várnánk, ehelyett egy az egész népet jellemző sors rajza bontakozik ki a leírásból. A zsidó már zsenge gyermekkorában megismerkedik a világ igazságtalanságával, szabadság helyett elhagyatottságot érez, a becsületes munkától eltiltva, csalfasággal küszködve keresi betevő falatját: “földön csúszva, mint a hernyó, melyet az átmenő gondatlanul eltapos”. Ezek lehetnek a rabnak, Üveges Jancsinak is az emlékei – kanyarodik vissza egy fél mondat erejéig az író a regény hőiséhez. Gúny és megvetés keseríti már első lépéseit: “Midőn önlábain először megy keresztül faluja utcáján, a gyermekcsapat csúfolva fut utána.” A gyalázat az egyetlen öröksége, melytől nem menekülhet. Csak az ifjúkori szerelem emelhetné ki ebből a körből, de szerelmével is csak saját gyalázatát oszthatná meg. Az általánosított képsort kérdések sora követi. Az egyes szám első személyben feltett kérdések a társadalom egészének lelkiismeretéhez szólnak. Mit tett “e művelt század” azért, hogy emberi érzelmek ébredjenek a zsidó lelkében. Csoda-e, ha e nép fia annyi elnyomás után “csak az égő gyűlöletben mutatkozhatik, melyet irántunk érez”.

Eötvös esszéjének bevezetőjében, e regényrészlethez hasonlóan, az “örök zsidó” alakjának leírása olvasható. Az örök zsidó “nem képzelet: ő él és szenved”. A piaccal kezdődő nyugtalan, zajos képsor, ahol “koldusholmiját” kínálja a vásárlóknak, kitágul, a puszta homokjában gázoló zsidó a csárda mellett haladva cipeli terhét, de a zsidó nemcsak ott, hanem az egész hazában megtalálható.

A regényrészlettel ellentétben, ahol Eötvös a passzív nyelvi formákkal él, az esszé bevezetője felszólító mondatokra épül: menj és nézd – szól Eötvös az olvasóhoz. “Nézd a setét, halvány arcot, mely vonásaival keleti származását bizonyítja, nézd a lángoló tekintetet, melyet elnyomott bosszú s ki nem elégített vágyak lelkesítenek, nézd szenvedéseit, s rá fogsz ismerni. Gúnyolva mutat reá a gyermekcsapat, s az átmenő egy megvető tekintetet vet arra, kiben az utolsó nem vallaná hasonlóját.”

A mozgalmas leírás statikussá válik, a zsidó magányos megváltoztathatatlan, elszigetelt helyzetében. Az örök zsidó leírását Eötvös személyessé teszi azzal, hogy az általánosság síkján bemutatott típushoz pár soros történetet fűz: “Talán éppen gyermekeire gondol vagy nejeire, kik távol tőle a város egyik legsetétebb utcájában éheznek; kiknek egyetlen reménye ő, a reménytelen; ő, kitől a társaság mindent elrabolt, csak e szeretetet nem. Vagy talán szívét még nemesebb vágyak töltik el, talán e kebel lángolóan tudna szeretni egy hazát, talán az emberiségnek akarna élni ő is, talán a dicsőség nagy gondolata villant át lelkén, s szíve feszülten érzi, hogy áldozni tudna; de ki gondol erre?” A feltételes mód után a leírás visszatér a valósághoz. A környezet megvetéssel szemléli a szívtelen idegent, a szerencsétlen fukart, a szemtelen uzsorást. Az “örök zsidó” nem marad más, mint a köztudatban élő közhelyszerű típus.

Egyetlen kör az esszé gondolatsora. A mindenki által ismert sztereotip kép – a piac, a puszta, a setét, lángoló tekintetű keleti arc –, majd a rövid szavakkal ecsetelt személyes sors után visszatér a leírás a személytelen és magányos zsidó figurához.

Ez a személytelen, magányos figura szenved A falu jegyzője tömlöcében. Az itt leírt általános kép az örök zsidóról beépül a regény cselekményébe, és egy a történet során már megismert konkrét személyhez fűződik. A regényben kettős szerepe van ennek a részletnek. Összefoglalja a zsidó jellemről kialakult általánosan elterjedt nézeteket, és előkészíti a fordulópontot, a regény egyik központi figurájának jellemváltozását.

A regény végén a zsidó ismét a cselekmény középpontjába kerül, a gyilkossággal vádolt Tengelyi sorsát vallomása döntően befolyásolja. Elkülönített kamrában tartják fogva Üveges Jancsit, egyetlen ember gondol csak rá, Vándory, a református lelkész. Vándory rendszeresen látogatja a rabokat, tekintet nélkül vallásukra, és igyekszik valamennyiüknek lelki megnyugvást nyújtani. A zsidó kezdetben gyanakodva fogadja. Válaszol ugyan a kérdéseire, de válaszaiból kiderül, hogy a beszélgetéseket a vallatás egy újabb formájának tekinti. A lelkész megérzi, hogy terhére van a zsidónak és felhagy látogatásaival. A zsidó, akinek külseje eddig is ellenszenvet keltett, rabságában még szerencsétlenebb, a tömlöcben pusztító járvány, a tífusz őt is eléri. Lázálmában érthetetlen nyelven, összevissza beszél. Vándory ismét meglátogatja és felfogad mellé valakit, aki ápolja.

Üveges Jancsi érzi, hogy órái meg vannak számlálva, elfogult hangon kéri ápolóját, vezesse hozzá a lelkészt. Lelkét nehéz titok nyomja, és Vándory az egyetlen, akinek ezt feltárhatja, mivel ő volt az első ember az életében, aki tiszta szívvel és lélekkel közeledett hozzá, aki könyörületet érzett sorsa iránt. Amikor a lelkész megérkezik, bizalommal, könnyes szemmel fogadja őt, minden eddig szunnyadó rokonszenve betölti a szívét. A jelenet megrendítő. Vándory azt reméli, hogy élete végén a zsidó megtér, azaz kikeresztelkedik. Üveges Jancsi azonban sóhajjal és szomorúan felel: "Apám vallását nem hagyhatom el. Mily alávalónak kellene lennem, ha, miután életemben alig tettem más jót, mint hogy magamat vallásomtól elcsábíttatni nem engedém, most megrontom még ezt is, s hitemtől elpártolok. Nincs semmi, mit a tiszteletes úrért nem tennék, csak ez egyet ne kívánja tőlem." A zsidó felfedi Vándory előtt az iratok elrablásának és a gyilkosságnak valódi részleteit. A lelkész döbbenet hallgatja, majd tanúkat hoz, és a zsidó előttük is megismételi a vallomást.

A cselekmény még egyszer, utoljára visszatér az üveges zsidóhoz. Rétyné titokban kifigyelte, hogy jártak nála, és okkal tart attól, hogy a zsidó őt terhelő vallomást tett. Amikor belép a rabhoz, próbálja rávenni Üveges Jancsit, hogy vonja vissza vallomását. A zsidó nem hallgat a hízélgésre és nem fél a fenyegetésektől. A halál kapujában, e világból való távozása pillanatában rossz szelleme már semmiféle befolyással sincs rá. Utolsó mondataival vádolja az aszszonyt, és megjósolja, hogy a törvény fog ítélkezni felette. Az alispán felesége azonban nem várja meg, hogy a jóslat beteljesedjék, a zsidó halála után öngyilkos lesz.

Üveges Jancsi jellemében a fordulat nem magától következik be. A tiszta emberi vonások, melyek Eötvös esszéje értelmében minden lélek mélyén ott szunnyadnak, válaszolnak a bizalom és emberség hangjára: a bűnös zsidóban is megszólal a lelkiismeret. Az esszében megfogalmazott felszólításra válaszol a regénybeli lelkész, amikor emberi gesztusokkal közeledik Üveges Jancsihoz. A hatás nem marad el. A lelkész jóságáért, hálából, teljes őszinteséggel vallja meg az üveges zsidó Rétyné cselszövésében való részvételét. Hálából, mert ezzel a lelkész barátját, Tengelyit felmentheti a gyilkosság vádja alól. Vándory és az üveges zsidó kapcsolatában Eötvös felvillant egy lehetőséget, melyet esszéje szerint társadalmi szinten kellene megvalósítani.

A falu jegyzője a megyei rendszert bíráló és az elnyomott osztályok felszabadításáért szót emelő irányregényként vonult be a magyar irodalomtörténetbe. A művet az emancipáció érdekében szót emelő irányregénynek is tekinthetjük. Pontosabban olyan irányregénynek is, amely szépirodalmi szövegkörnyezetben tér vissza A zsidók emancipációjában megfogalmazott gondolatokhoz és fogalmazza újra Eötvösnek az esszében kifejezésre jutó hitvallását Üveges Jancsi alakján keresztül.